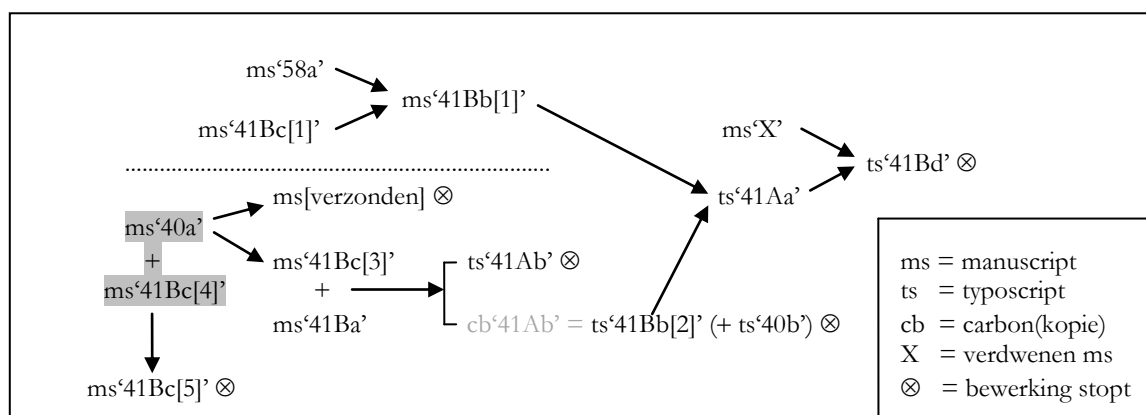

072 Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies

Vooraf

Zie Digital Appendix: Comments - 072+ *Texts about oppression.*

In het volgende schema is de ontwikkeling van en het verband tussen de verwante Oppression-bronnen te zien. De geaccentueerde bron wordt op deze plaats gepresenteerd.

Bron

Manuscript '40a' - telt 27 losse schrijfblokbladen¹; sommige zijn aan twee zijden met pen beschreven. Het eerste vel is geen schrijfblokblad, maar een vel doorslagpapier². De vellen zijn rechtsboven genummerd van 1 t/m 16. De volgorde van de pagina verloopt als volgt: 1, 2, 2a, 2b, achterzijde 2b, 2c, 3, 4, 5, 6, achterzijde 6, 7, achterzijde 7, 8, 9, 10, achterzijde 10, 10a, 11, achterzijde 11, 12, achterzijde 12, 13, 13a, 13b, achterzijde 13b, 13c, 13d, 13d, 13e, 14, 14a, achterzijde 14a, 15, achterzijde 15, 16, achterzijde 16. Pagina 13d valt op; het is een groter schrijfblokblad³ dan de andere, het is dubbelgevouwen en het is ook geler van kleur. De bron beschouwen we als authentiek, geautoriseerd en onvoltooid.

Mondriaan begint op de eerste bladzijde (doorslagpapier) heel netjes te schrijven, maar al gauw wordt het handschrift slordiger. Door de vele doorhalingen en toevoegingen is het manuscript op veel plaatsen moeilijk leesbaar. Het is getiteld: *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies.*

In manuscript '40a' komen de volgende hoofdstukken voor:

1. Introduction
2. The Facts. Art Killed
3. The Art of the Past and Modern Art
4. Art and Life Needs Freedom
5. Art's Real Content

Manuscript 41Bc[4]' is een manuscript dat bestaat uit 8 schrijfblokbladen⁴, die rechtsboven zijn genummerd van 17 t/m 22. Sommige bladen zijn aan beide zijden beschreven. De bron heeft geen titel, maar is wel op pagina 22 gedateerd en ondertekend: 'mai 40' - 'P. Mondrian.' De tekst '41Bc[4]' is voornamelijk met pen geschreven; enkele passages zijn in potlood. Het manuscript kent veel correcties in de vorm van doorhalingen en toevoegingen. Deze zijn in de lopende tekst van manuscript '41Bc[5]' opgenomen of weggelaten, zodat de conclusie is dat '41Bc[5]' een 'netversie' is van '41Bc[4]'.

¹ Afmeting: 25,4 x 20,3 cm (10 x 8 inch).

² Afmeting: 25,4 x 20,3 cm (10 x 8 inch).

³ Afmeting: 27 x 20,9 cm (10⁵/₈ x 8¹/₄ inch).

⁴ Afmeting: 25,4 x 20,3 cm (10 x 8 inch).

Onze conclusie is dat manuscript '41Bc[4]' oorspronkelijk deel heeft uitgemaakt van manuscript '40a'. Hiervoor zijn drie redenen aan te voeren. Allereerst de paginanummering: in '40a' zijn de pagina's genummerd van 1 t/m 16 en in '41Bc[4]' is genummerd van 17 t/m 22. Vervolgens is de afmeting van de schrijfblokbladen van beide manuscripten hetzelfde: beide 10 x 8 inch. Tenslotte het handschrift en schrijfstof: beide manuscripten zijn met zwarte pen geschreven en de ductus (de schrijfrichting, de grootte van letters en de ineengedrongenheid van woorden) is hetzelfde. Deze drie redenen wijzen in de richting van een oorspronkelijk verband van '40a' en '41Bc[4]'.

Op een gegeven moment heeft Mondriaan '41Bc[4]' 'losgekoppeld' van '40a' en daarna overgeschreven, dit werd manuscript '41Bc[5]' met als titel *6 Arts Content Showing the Evil of All Oppression*.⁵ (De '6' in de titel wijst waarschijnlijk op een hoofdstuknummer.) Met '41Bc[5]' stopt deze tak van de tekstontwikkeling. Een hoofdstuk met een dergelijke titel komt verder niet meer voor in de Oppression teksten.

Manuscript '40a' en het typoscript '40c' vertonen tekstuele verwantschap. Typoscript '40c' is getiteld *On Oppression of Art by the Dictators* en heeft negen - midden boven - genummerde pagina's (1 t/m 9)⁶. Onder de titel staat: 'Piet Mondrian'. Het typoscript is niet gedateerd. Waarschijnlijk is typoscript '40c' na Mondriaans dood door Holtzman vervaardigd. Een aantal bevindingen doet ons namelijk twijfelen aan het auteurschap van Mondriaan bij dit typoscript:

- de correcties met de hand zijn niet in het handschrift van Mondriaan;
- de Engelse formulering is vloeiender dan het Engels van Mondriaans⁷;
- het verschil tussen de titels van '40a' en '40c'.

Bovendien valt op dat de tekst van '40a' in '40c' op veel plaatsen gewijzigd is en sommige tekstgedeelten van '40a' niet zijn overgenomen in '40c'.

Basistekst en leestekst

De basis voor de gepresenteerde tekst is manuscript '40a' en '41Bc[4]'.
De correcties van Mondriaan zijn in de leestekst verwerkt. Ongebruikelijke afkortingen zijn opgelost en het bijzondere hoofdlettergebruik in het manuscript is in de leestekst overgenomen.

Titel

Mondriaan heeft manuscript '40a' de titel gegeven: *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies*. Dit is ook de titel van de gepresenteerde tekst.

Datering en ondertekening

Manuscript '40a' is niet ondertekend en niet gedateerd. Manuscript '41Bc[4]' gedateerd en ondertekend: 'mai 40' - 'P. Mondrian.'

Op 13 februari 1940 schrijft Mondriaan aan zijn Amerikaanse vriend Harry Holtzman⁸ dat hij bezig is met een artikel waarin hij '[is] trying to make clear that art shows the evil of Nazi and Communist conceptions.'⁹ Het is goed mogelijk dat Mondriaan op dat moment bezig was met *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies*.

Op 16 mei 1940 schrijft hij aan zijn Engelse vrienden Barbara Hepworth¹⁰ en Ben Nicholson¹¹: 'Happely my article was finished.'¹² Met deze laatste mededeling bedoelde Mondriaan waarschijnlijk *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* en hij geeft daarmee een mogelijke datering voor de

⁵ Zie tekst 073.

⁶ Digital Appendix: Supplements 072-2 - On Oppression of Art by the dictators.

⁷ Bijvoorbeeld: 'Certainly, Daily-life is Our Reality' wordt in het typoscript 'Certainly our daily life is reality for us.'

⁸ Harry Holtzman (1912-1987), Amerikaans kunstenaar, Mondriaans erfgenaam. Vindplaats brieven aan Holtzman: Archief Piet Mondriaan, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis - RKD, Den Haag.

⁹ Brief aan Harry Holtzman (13 februari 1940). In: H. Holtzman and M.S.James (eds.). *The New Art - The New Life. The Collected Writings of Piet Mondrian*. Boston, 1986: 320.

¹⁰ Barbara Hepworth (1903-1975), Engels beeldhouwster (tweede echtgenote van Ben Nicholson).

¹¹ Ben Nicholson (1894-1982), Engels kunstenaar.

¹² Vindplaats brieven aan Hepworth en Nicholson: RKD-MCP – 61.

gepresenteerde tekst: mei 1940¹³. Het is echter ook mogelijk dat hij hiermee de tekst *Arts Content Showing the Evil of All Oppression* (073) bedoelde, maar omdat we vermoeden dat deze twee teksten oorspronkelijk een geheel waren¹⁴, handhaven we de datering ‘mei 1940’ voor *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies*.

Ontstaan en publicatie

Hoewel de titel niet wordt genoemd schrijft Mondriaan voor het eerst over de tekst *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* in een brief aan Harry Holtzman. Hij informeert zijn Amerikaanse vriend op 13 februari 1940¹⁵ over de start van een artikel: ‘I am making a short article by impulse of the actual world situation; I am trying to make clear that art shows the evil of Nazi and Communist conceptions ... The article would be useful for America too.’¹⁶

Aanvankelijk gebruikt Mondriaan een andere titel voor zijn artikel. In een brief aan Nicholson (17 februari 1940) schrijft Mondriaan: ‘Even I began a new composition (small) and also an article in relation with the world situation: ‘Art shows the Evil of Totalitarian Tendencies’. Perhaps it may be of any use. When it is ready I should like to send it up to you and would ask Barbara [Hepworth] if she would change what is not good English. Perhaps we could find a revue that would take it. (of course without paying). I try to make it as popular as possible.’

Op 26 maart 1940 laat Mondriaan aan Barbara Hepworth weten, dat hij nog steeds druk bezig is met zijn artikel: ‘I am so late to answer you because of my article kept me. It was very difficult to defend our Art and to offend not others. But at last I succeeded I think fairly well. I think it can be for a larger public than that of Circle¹⁷. But still it is not for a great public. In any case I am glad that I made it. I had something needly to say. It is so depressing to see that people not advance. I saw that new Disney film: a mixture of good and bad and an archaic moral. I don’t know what to do with the article: I think it is not for an revue. Perhaps it is also good for America. It is longer than I intended: about 20 pag. writing, I should like you and Nicholson would read it and tell me what you think of it and what I shall do with it. And if it is not too much work, that you would change what is not English. I tried to make it in newspaper style, very simple. But it must, of course, be English – It is ready now but it will take me still about 2 weeks before I have worked and thought it over. More than a month I did not painting; I nearly regretted that I began the article, but I am glad that I did it.’¹⁸

De definitieve titel noemt Mondriaan in een brief aan Winifred Nicholson¹⁹ (29 maart 1940): ‘I intended to write you but I also am writing not a book but an article that I would entitle: “Art shows the evil of Nazi and Soviet tendencies”. I would make it for a larger public as that of Circle, but that makes it very difficult. Also to defend Abstr. Art and not offend others. I work on it already 6 weeks and did no painting. [...] I have asked Nicholson if they would read my article when finished and what they think about it. But I don’t think there will be a way to publish it. In any case I am glad that I made it. I have still to condense it, it was too long.’²⁰

In een brief aan Albert E. Gallatin²¹ (3 april 1940) noemt Mondriaan dezelfde titel als in de brief aan Winifred Nicholson: ‘I am writing also an article in a more general style than I did: Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Tendencies. It is very difficult to defend Modern art, Realist and Abstracts. I work already 2 month on it and did little painting than. I don’t know how to publish it, but shall see that later.’²²

Aan Barbara Hepworth en Ben Nicholson schrijft Mondriaan (16 mei 1940) dat het artikel klaar is: ‘Happely my article was finished I am copying it but changing it a little sometimes that I have to copy it again before I can send it to you.’

¹³ In mei 1940 woonde Mondriaan in Londen, 60 Parkhill Road.

¹⁴ Zie Digital Appendix: Supplements 072+ *Texts about oppression*.

¹⁵ Vanaf 26 september 1938 woont Mondriaan in Londen, 60 Parkhill Road.

¹⁶ Tentoonstellingscatalogus: *Mondrian. Tekeningen, Aquarellen, New Yorkse Schilderijen*. Stuttgart, Den Haag, Baltimore, 1981: 24.

¹⁷ Mondriaan bedoelt hier zijn artikel in Circle: International Survey of Constructive Art, 1937: 41-56 (065 *Plastic Art and Pure Plastic Art*).

¹⁸ Vindplaats brieven aan Hepworth: RKD-MCP – 41.

¹⁹ Winifred Nicholson (1893-1981), Engels kunstenaar; hielp hem met het corrigeren van zijn Engelse teksten (eerste echtgenote van Ben Nicholson).

²⁰ Vindplaats brieven aan Winifred Nicholson: RKD-MCP – 62.

²¹ Albert A. Gallatin (1881-1952), Amerikaanse verzamelaar en kunstenaar.

²² Vindplaats brieven aan Gallatin: The New-York Historical Society, Manuscript Department, 170 Central Park West, New York.

De titel van manuscript '40a+41Bc[4]' wordt vermeld in de brieven aan Winifred Nicholson en Albert Gallatin. De andere titel 'Art shows the Evil of Totalitarian Tendencies' in de brief aan Ben Nicholson, is niet in een bron aangetroffen.

Het liefst wil Mondriaan zijn artikel kenbaar maken aan een breed publiek. De mogelijkheid om *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* te publiceren lijkt te komen uit de Verenigde Staten. Mondriaan zegt in een brief aan Winifred Nicholson, dat de kunstredacteur van *Partisan Review*²³ - George L.K. Morris²⁴ - hem gevraagd heeft of het artikel in de *Review* gepubliceerd kan worden. Op 11 juni 1940 schrijft Mondriaan aan Winifred: 'I had given up my article also but now Mr. Morris in New York asked me to publish it in the Partisan Review. I saw a number and looked over an critic on Maratain and thought that was right. But I hear now by Mr. Ody²⁵ that other articles in it does not agree with our ideas. That is a pity, but I had already sent up my article - Mr. Ody has corrected it, [...]'.²⁶

Ook in een brief aan Hepworth en Nicholson (11 juni 1940) noemt Mondriaan de naam Morris: 'You will have already understood by the war-events that I gave up my article. My idea was to leave it for later, because the tension is too great now. [...] But now a week ago I got a letter from Mr. Morris. When I thanked Mr. Gallatin for his book, I told him that I was writing. He said it to Mr. Morris and so this asked me the article for the Partisan Review. He sent me a number of it and I do like that review. So I set me at work again to copy out the first part. There was no time to send it up to you. Mr. Ody was so kind to correct it and now it is on the way to New-York. I hope Mr. Morris will like it. I think in America it can be usefull. I am more or less content with the article, it is well studied. I shall finish now also the second part, one never knows what happens.'

In deze laatste brief heeft Mondriaan het over een tweede deel waar hij aan begonnen is, nadat hij het eerste deel opgestuurd heeft naar New York. Waarschijnlijk bedoelt hij hier met 'part' 'hoofdstuk'. Het is ook mogelijk dat Mondriaan alleen de 'Introduction' naar Morris gestuurd heeft²⁶. Er is nooit een artikel van Mondriaan gepubliceerd in de *Partisan Review*.

Later (5 juni 1941) schrijft de Amerikaanse Charmion von Wiegand in haar dagboeknotities²⁷: 'He [Mondrian] told me that Morris wanted this article we were working on for Partisan Review, that he (Mondrian) had given him one article, but that he wanted to change it, and cut it, and Mondrian didn't want it that way. He is very insistent on having his ideas expressed as he sees them with no changes.'

De eerste publicatie van *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* is pas in 1981²⁸. Harry Holtzman - de editor - heeft de publicatie samengesteld uit de verschillende bronnen: van manuscript '40a' heeft hij de 'Introduction' gebruikt, van '41Bc[3]' het hoofdstuk 'The Facts Art Killed', en van typoscript '41Aa' de resterende hoofdstukken. Overigens heeft hij van de 'Introduction' uit manuscript '40a' een gedeelte weggelaten.

Manuscript '40a+41Bc[4]' is nog niet eerder in zijn geheel gepubliceerd.

Slutelwoorden

Met een aantal kenschetsende woorden (in alfabetische volgorde) geven we aan wat er in *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* besproken wordt. Van de zogenoemde specifieke en soms minder specifieke Mondriaan-woorden wordt een verklarende omschrijving gegeven in het 'Slutelwoordenregister'²⁹. De in dit register verduidelijkte slutelwoorden zijn hieronder cursief weergegeven.

Slutelwoorden: abstract art, censorship, *complete life*, daily life, *destruction and construction*, *determined space*, *dynamic movement in equilibrium*, *élan vital*, *equilibrium*, *equivalent relations*, evil, *expressive means*, *good and evil*, *harmony*, *intuition*, modern art, *mutual equivalence*, *mutual relations*, nazi, *opposition of dimension*, *opposition of position*, *oppression*, oppressive factors, optimism, (art of the) past, *pure expression of life*, *purified colors*, realistic art, *rectangular position*, *reduction of forms*, *rhythm*, soviet, *truth*, *unity*.

²³ Politiek en literair tijdschrift in New York (1934-2003).

²⁴ George L.K. Morris (1905-1975), Amerikaans kunstenaar en publicist.

²⁵ Robert Ody (... - ...), Engels advocaat (kennis van Ben Nicholson).

²⁶ In de Archives of American Art, Washington en in het archief van G.L.K. Morris is niets gevonden.

²⁷ The Getty Research Institute. Los Angeles. Call Number 990024. Piet Mondrian letters received (photocopied), 1940-1941. (With the courtesy of the Estate of Charmion von Wiegand and their representative, Michael Rosenfeld Gallery, LLC, New York, NY.)

²⁸ H. Holtzman (ed). 'Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies'. In tent.cat.: *Mondrian: Tekeningen, Aquarellen, New Yorkse schilderijen*. Stuttgart/Den Haag/Baltimore, 1981: 29-33.

²⁹ Digital Appendix: Documentation - Mondrian Vocabulary Explained.

Bijzondere woorden

Mondriaan gebruikt in *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* het woord Romantism: ‘peaceful, dreamy Romantism, the devote religious conception’. Dit woord is niet bekend in het Engels, waarschijnlijk bedoelt Mondriaan ‘Romanticism’.

Overige opmerkingen

In de archiefmappen ‘8a+b’ en ‘8b’³⁰ in Mondriaans nalatenschap³¹ bevindt zich een aantal beschreven schrijfblokbladen. Een aantal bladen is rechtsboven genummerd van 13 t/m 17. Bij nader inzien blijkt dat de tekst van de bladen met de paginanummers 13, 13, 13a en 14b verwantschap hebben met gedeelten uit de tekst 072 *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies*. Vermoedelijk gaat het hier om pagina’s die later door andere - verbeterde - zijn vervangen. Andere manuscripten uit de archiefmappen ‘8a+b en 8b’ zijn ondergebracht bij 128 [*Miscellaneous notes*]. Mondriaan heeft ze toch bewaard en ze gebruikt voor het maken van notities op de achterzijden. De overige pagina’s zijn ondergebracht bij tekst 126 [*Art and Daily Life*]; de losse notities op de pagina’s bij 128 [*Miscellaneous notes*].

Hier volgt een overzicht van de doorgehaalde (‘afgewezen’) pagina’s van *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies*³².

Codering Holtzman	Codering in dit corpus	Vindplaats	Beschrijving van de drager van de bron	door Mondriaan vermeld paginanummer
35 [voorzijde]	35[1]	Box 5 folder 8a+b	schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	13
35 [achterzijde]	35[2]	Box 5 folder 8a+b	schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	- [toevoeging bij voorzijde]
36 [voorzijde]	36[1]	Box 5 folder 8a+b	schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	13
36 [achterzijde]	36[2]	Box 5 folder 8a+b	schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	- [hoort niet bij [072] ondergebracht bij [128]]
37 (voorzijde)	37[1]	Box 5 folder 8a+b	schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	13a [gedeelte hoort niet bij 072 ondergebracht bij 128]
37 [achterzijde]	- [blanco]		schrijfblokblad 24,7 x 19,7 cm (9¾ x 7¾ inch)	-
39 [voorzijde]	39[1]	Box 5 folder 8b	schrijfblokblad 26,7 x 20,9 cm (10½ x 8¼ inch)	14b
39 [achterzijde]	39[2]	Box 5 folder 8b	schrijfblokblad 26,7 x 20,9 cm (10½ x 8¼ inch)	- [hoort niet bij 072 ondergebracht bij 128]

De pagina’s 13, 13, en 13a zijn respectievelijk geschreven op de bronnen ‘35[1][2]’, ‘36[1]’ en ‘37[1]’. De tekst op pagina 13 (‘35[1]’) is met pen geschreven en is met horizontale en verticale strepen doorgehaald; de achterzijde (‘35[2]’) bevat een toevoeging voor de tekst op de voorzijde. Ook de tweede pagina 13 (‘36[1]’) is met pen geschreven en met een enkele verticale lijn doorgehaald. Op de achterzijde (‘36[2]’) is met potlood een aantal losse notities gemaakt³³. Pagina 13a (‘37[1]’) bevat een toevoeging in pen, die met twee diagonaal kruisende lijnen is doorgehaald; daaronder is met potlood een losse notitie geschreven³⁴. De achterzijde van ‘37[1]’ is blanco. Kortom, alle teksten van de pagina’s 13, 13, en 13a heeft Mondriaan doorgehaald en zijn vervangen door verbeterde versies.

³⁰ Waarom deze mappen zo zijn aangeduid, is niet achterhaald. De mappen bevinden zich in Box 5. Zie voor een compleet overzicht van alle manuscripten in Box5, Digital Appendix: Supplements 128 - Complete overview of all notes in Box 5.

³¹ Holtzman Deposit.

³² Digital Appendix: Supplements 072-1 - [no title] (rejected pages).

³³ Deze notities zijn opgenomen bij 128 [*Miscellaneous notes*].

³⁴ Deze notitie is opgenomen bij 128 [*Miscellaneous notes*].

De pagina's 14 en 14b zijn te vinden op de bronnen '38[1][2]' en 39[1]'. De tekst van '38[1]' is met potlood geschreven en de toevoegingen voor deze tekst staan op de achterzijde ('38[2]'). De bron '39[1]' bevat een doorgehaalde toevoeging die we niet konden traceren. Op de achterzijde van deze bron ('39[2]') is een losse notitie in potlood te zien³⁵.

Schilderijen ontstaan tijdens schrijfperiode

Op 13 februari 1940 schrijft Mondriaan aan Holtzman dat hij bezig is met een artikel 'to make clear that art shows the evil of Nazi and Communist conceptions.' We vermoeden dat hij hier de tekst *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* bedoeld. Op 16 mei 1940 schrijft hij aan Hepworth en Nicholson dat zijn artikel klaar is. Ook hier vermoeden we dat Mondriaan *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* bedoelde. Op grond van deze vermoedens zou de schrijfperiode van *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* zich uitgestrekt hebben van medio februari tot medio mei 1940. Volgens de Catalogue Raisonné heeft Mondriaan in 1940 drie schilderijen vervaardigd: B296/B318-B298³⁶. Hij zal tijdens de perioden van het schrijven aan *Art Shows the Evil of Nazi and Soviet Oppressive Tendencies* met één of meer van deze schilderijen bezig zijn geweest.

---

³⁵ Deze notitie is opgenomen bij 128 [*Miscellaneous notes*].

³⁶ CRII: 402-403.